

Artur Patek

(Uniwersytet Jagielloński, Kraków)

POLACY SPRAWIEDLIWI POCHOWANI NA CMENTARZU KATOLICKIM W TEL AWIWIE-JAFIE

Abstract

POLISH RIGHTEOUS AMONG THE NATIONS BURIED IN THE JAFFA CATHOLIC CEMETERY IN TEL AVIV

The article concerns the Polish Righteous Among the Nations buried in the Catholic cemetery in Jaffa district of Tel Aviv. The cemetery is the final resting place for four Righteous: Emilia Towarnicka-Gerson (1921–1961), Regina Kaplan (1907–1985), Aniela Krzysztoń (1884–1978) and Henryk Rolirad (1909–1984). Three graves are located on a separate Polish plot, and one in other part. The majority of Polish Righteous arrived in Israel with their Jewish spouses. They settled down in the 1950s and 1960s. Their biographies illustrate complicated Polish-Jewish experiences.

Key words: Catholic cemetery in Tel Aviv-Jaffa, Righteous Among the Nations, Poles in Israel.

Słowa kluczowe: cmentarz katolicki w Jafie (Tel Awiw), Sprawiedliwi wśród Narodów Świata, Polacy w Izraelu.

„Sprawiedliwy wśród Narodów Świata” (*Chasid Umot ha-Olam*) to najwyższe izraelskie odznaczenie cywilne przyznawane nie-Żydom. Nadaje je specjalna komisja Instytutu Pamięci Męczenników i Bohaterów Holocaustu Yad Vashem w Jerozolimie (Yad Vashem The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority). Wyróżnienie ustanowiono w 1963 r. i są nim honorowane osoby, które bezinteresownie i z narażeniem życia ratowały Żydów w czasie Holocaustu. Do 2016 r. medal i dyplom Sprawiedliwego otrzymało ogółem 26 120 osób z 51 krajów. Najwięcej jest wśród nich Polaków – 6620. Stanowi to prawie 25% wszystkich odznaczonych¹.

¹ Według danych na dzień 1 I 2016 r. za: *The Righteous Among the Nations* na stronie Yad Vashem, <http://www.yadvashem.org/yv/en/righteous/statistics.asp#explanation> [dostęp: 16.07.2016].

Wyróżnienie to jest ważne nie tylko dla Izraela i Żydów, ale również dla innych państw i narodów. Pokazuje, że pomimo nastrojów antysemickich w wielu krajach znaleźli się w czasach Zagłady ludzie, którzy zdobyli się na najwyższy akt bohaterstwa i poświęcenia. Różne były ich motywy działania – przyjaźń z okresu przedwojennego, współczucie, ludzka solidarność, względy humanitarne, religijne, a także więzy rodzinne (członkowie rodzin mieszanych).

Również ratujący byli różni. Wierzący i niewierzący, z miast i ze wsi, wykształceni i prości, zamożni i niezamożni. Nie ma kogoś takiego jak typowy Sprawiedliwy. Tych ludzi łączyło tylko to, że wszyscy, niezależnie od statusu, ratując bliźnich, ryzykowali życie. Swoje i swojej rodziny².

Zdarzało się, że ludzie ci traktowali uratowane przez siebie osoby jak kogoś najbliższego i przyjeżdżali później wraz z nimi do Izraela. Jedni jako małżonkowie ocalonych, inni w charakterze opiekunów żydowskich sierot. Spędzali tu, na izraelskiej ziemi, resztę życia. W 1986 r. Kneset zatwierdził ustawę o pomocy dla mieszkających w Izraelu *Chasidei Umot ha-Olam*. Przyznano im stałą miesięczną pensję w wysokości średniej krajowej, bezpłatną opiekę zdrowotną i inne świadczenia³. Sprawiedliwi żyjący w Izraelu wywodzili się z różnych państw, w tym także z Polski.

W niniejszym szkicu pragnęlbym przybliżyć sylwetki czworga Polaków Sprawiedliwych pochowanych na cmentarzu katolickim w Tel Awiwie-Jafie. Swoją nagrobek mają tam Emilia Gerson, Regina Kapłan, Aniela Krzysztonek i Henryk Rolirad. Ich biografie to znaczący głos w dyskusji o złożonych relacjach polsko-żydowskich w okresie drugiej wojny światowej. Są żywym zaprzeczeniem krzywdzącego stereotypu jakoby Polacy byli współwinni Holocaustu. Do rangi symbolu urasta fakt, że ludzie ci w którymś momencie postanowili zamieszkać w Izraelu. Warto poznać koleje ich życia, motywy i konsekwencje wyborów⁴.

² Jak nadaje się tytuł Sprawiedliwego. Rozmowa z Miriam Akavią, pisarką związaną z instytutem Yad Vashem, [w:] P. Zychowicz, *Żydzi*, Poznań 2016, s. 161. Akavia (1927–2015) urodziła się w Krakowie, w 1946 r. wyjechała do Erec Israel, była wieloletnim prezesem Towarzystwa Przyjaźni Izrael-Polska.

³ Sz. Raczyńska, *O miłości do chasydów szczególnych (rozmowę przeprowadziła A. Ćwiakowska)*, „Kontury”, t. XV, Tel Awiw, 2005, s. 35.

⁴ Niniejszy artykuł powstał przy okazji szerszych badań dotyczących Polaków pochowanych na cmentarzach katolickich w Jerozolimie i Tel Awiwie. Zob. monografię pt. *Polski cmentarz w Jafie. Z dziejów Polonii w Izraelu* (Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków 2016).

Coemeterium Terrae Sanctae

Cmentarz znajduje się na południowych peryferiach Tel Awiwu, w dzielnicy Jafa, niedaleko miasta Bat Jam. Został utworzony w połowie lat 20. XX wieku⁵. Zajmuje niewielki obszar i jest otoczony wysokim kamiennym murem. Należy do parafii rzymskokatolickiej pw. św. Antoniego. Nekropolia składa się z czterech głównych kwater. Dwie mają charakter etniczny, gdyż w jednej przeważają groby arabskie, a w drugiej polskie. W ostatnich dekadach coraz więcej pochówków odbywało się w ścianie grzebalnej. Jej wybudowanie było koniecznością, ponieważ zaczęło brakować miejsc na groby ziemne.

Polska działka znajduje się w północno-zachodnim kwartale cmentarza (patrzac od bramy wejściowej). Jest ogrodzona kamiennym murkiem i składa się z dwóch części – kwatery uchodźców wojennych (zmarli w latach 1941–1947) oraz położonej w głębi parceli z grobami z lat późniejszych, po utworzeniu Izraela⁶. W większości spoczęły tam osoby z małżeństw mieszanych, polsko-żydowskich.

Specyfiką cmentarza jest jego wielonarodowościowy charakter. Rzucają się w oczy inskrypcje wykonane w różnych językach i alfabetach (łacińskim, arabskim, hebrajskim, a także rosyjskim). Najwięcej jest grobów arabskich i polskich. W oparciu o zapisy w parafialnej księdze zgonów można przyjąć, że pochowano tutaj około 240 Polaków⁷. Więcej niż połowa spoczęła w obrębie polskiej działki. Jak na każdym cmentarzu część mogił uległa zapomnieniu. Inne nie oparły się upływowi czasu i siłom natury.

Na wielu polskich nagrobkach widoczne są wpływy tradycji żydowskiej. Jest to zrozumiałe, ponieważ większość Polaków pochowanych w Jafie wywodziła się z rodzin mieszanych. „W latach siedemdziesiątych tych małżeństw mieszanych było jeszcze sporo” – wspominał ks. infułat Grzegorz Pawłowski, duszpasterz Polaków i katolickich wspólnot języka hebrajskiego w Izraelu.

Znałem rodziny, które żyły w zgodzie w kwestiach religijnych. Mąż przywoził żonę do kościoła w niedzielę, a ona, z kolei, urządzała mu święta żydowskie, na przykład Nowy Rok – Rosz Haszana czy paschalny seder. Dzieci, gdy dorastały, z reguły zawierały żydowskie małżeństwa⁸.

⁵ L'Archivio storico della Custodia di Terra Santa in Gerusalemme, Amministrazione del nuovo cimitero latino di Giaffa, Księga pt. „Case religiose. Giaffa. San Pietro. Contabilita speciali 1”, *Administración del Nuevo Cementerio Latino de Jafa*, luty 1942 r.; rękopis w języku hiszpańskim.

⁶ A. Patek, *Kwaterna polskich uchodźców wojennych na cmentarzu katolickim w Jafie*, [w:] *Polska. Europa Środkowa. Europa Zjednoczona. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Józefowi Łaptosowi*, red. A. Kozera et al., Kraków 2014, s. 120–122.

⁷ Saint Anthony's Catholic Church, Tel Aviv-Jaffa (dalej SAC), *Defunctorum 06 May 1932 – 22 Sept. 2005*.

⁸ Cyt. za: *Śługa Mesjasza. Z księdzem Grzegorzem Pawłowskim – Jakubem Herszem Grinerem rozmawia Lucyna Montusiewicz*, Lublin 2005, s. 86. Ks. infułat Grzegorz Pawłowski

Wpływy żydowskie można dostrzec np. w tekście inskrypcji nagrobnych. Część owych epitafiów zawiera słowa pochwalne opisujące cnoty i zasługi zmarłego oraz wyrazy żalu po jego stracie ze strony bliskich. Niektóre sentencje charakteryzują osobowość zmarłego, inne mają zabarwienie refleksyjne. Przykładowo na jednym z nagrobków strapiony mąż polecił napisać: *Pelna cnót dobroci i / dumy pozostanie na / zawsze w sercach / i pamięci tych / którzy ją znali*⁹. Na innym pomniku czytamy: *Była człowiekiem / dobrym / czarującym / szlachetnym*. Zwroty pochwalne są ważną częścią hebrajskiej epigrafiki nagrobnej¹⁰.

Przykładem nawiązania do żydowskich zwyczajów jest obecność na dwóch epitafiach określenia używanego w odniesieniu do zmarłych wyznania mojżeszowego, tj. „błogosławionej pamięci” (w skrócie ל"ז, *zal*), a na jednym charakterystycznego zwrotu „tanceba” (תנצב"ה). Zwrot ten to skrót hebrajskiego wyrażenia *niech dusza jej (jego) będzie związana w węzélku życia (tehe niszmata [niszmato] crura bi'ror hachajim)*¹¹.

Wyraźne wpływy żydowskiej sztuki sepulkralnej dostrzec można na dwóch nagrobkach usytuowanych na terenie polskiej działki. Obydwa mają bowiem charakterystyczny kształt macewy. Warto także zauważyć, że na kilkunastu tablicach nagrobnych część pomieszczonych inskrypcji jest dwujęzyczna – po polsku i po hebrajsku, a na jednym nagrobku umieszczono gwiazdę Dawida, symbol powszechnie kojarzony z judaizmem.

Przenikanie elementów różnych tradycji miało miejsce także podczas ceremonii pogrzebowych. W uroczystościach na cmentarzu uczestniczyli żydowscy członkowie rodzin, którzy nie znali języka polskiego. Toteż zdarzało się, że duszpasterze wspominali zmarłych i modlili się w dwóch językach, po polsku

urodził się w 1931 r. w Zamościu w pobożnej rodzinie żydowskiej jako Jakub Hersz Griner. Dzięki pomocy polskich rodzin ocalał z Holokaustu. Po wojnie przyjął chrzest i wstąpił do seminarium duchownego w Lublinie. Był kapłanem w kilku parafiach archidiecezji lubelskiej. W 1970 r. wyjechał do Izraela. Członek Rady ds. Dialogu Religijnego przy Konferencji Episkopatu Polski. R.J. Weksler-Waszkineł, *Jak Pawłowski ukrywał Grinera*, „Zagłada Żydów. Studia i materiały”, nr 1, Warszawa 2005, s. 273–279 (przedruk: „Nowiny Kurier”, Tel Awiw, cz. 1: 21 IV 2006, s. 8–9, cz. 2: 28 IV 2006, s. 10–11).

⁹ Inskrypcja tej treści znajduje się na nagrobku Genowefy Lipińskiej (1903–1963). Jej mężem był Tadeusz Lipiński (Lipszyc, Lipschütz, ur. 1901), poeta. W czasie wojny był więźniem obozu janowskiego we Lwowie, z którego udało mu się uciec dzięki pomocy żołnierza niemieckiego. Przedostał się do ZSRR, wcielony do Armii Czerwonej walczył na froncie. Po wojnie powrócił do Polski. Do Izraela wyjechał razem z żoną w ramach alii gomulkowskiej. Przeżycia wojenne opisał w książce *Hans Duda und die Askaris* (Tel Awiw 1971). Autor tomu wierszy w języku polskim *Ujarmione skrzydła* (Tel Awiw 1969). Biogram: K. Famulska-Ciesielska, S.J. Żurek, *Literatura polska w Izraelu. Leksykon*, Kraków–Budapeszt 2012, s. 104.

¹⁰ L. Hońdo, *Hebrajska epigrafika nagrobna w Polsce*, Kraków 2014, s. 151–156.

¹¹ Zwrot ten występuje na jednym z epitafiów w ścianie grzebalnej. Jest to parafraza słów biblijnej Abigail do króla Dawida z Pierwszej Księgi Samuela (25, 29).

i po hebrajsku. Tak czynił na przykład ks. Grzegorz Pawłowski¹². Na wielu nagrobkach, szczególnie tych nowszych, obok kwiatów i zniczy położone są kamyki. Zgodnie z żydowskim obyczajem to symbol pamięci i szacunku dla zmarłego.

Groby Sprawiedliwych

Na czterech polskich nagrobkach cmentarza w Jafie możemy przeczytać, że pochowane tam osoby zostały wyróżnione odznaczeniem „Sprawiedliwego wśród Narodów Świata”. Troje Polaków ten zaszczytny tytuł otrzymało już po osiedleniu się w Izraelu, a jedna osoba pośmiertnie. Pochodzili oni z różnych środowisk i warstw społecznych (pracownik umysłowy, gospodyni, pomoc domowa) i na różnym etapie życia przyszło im zdać egzamin z człowieczeństwa (najmłodsza osoba w chwili wybuchu wojny liczyła 18 lat, najstarsza przekroczyła 55). Właściwie nic ich nie łączyło. Byli wśród nich ludzie biedni i zamożni, wykształceni i bez ukończonych szkół, z własną rodziną i samotni, młodzi i w sile wieku. Pomagali Żydom nie oczekując niczego w zamian. Byli zatrzymywani przez Niemców (Kapłan, Krzysztonek, Rolirad), denuncjowani przez sąsiadów (Kapłan), szantażowani przez konfidentów Gestapo (Rolirad). Narazali życie swoje i bliskich, ponieważ za pomaganie Żydom groziła kara śmierci. Różne były formy okazywanej pomocy – udzielanie schronienia u siebie w domu, wyszukiwanie kryjówek, załatwianie fałszywych dokumentów (Rolirad).

W Izraelu zamieszkali wiele lat po wojnie. Motywy ich przyjazdu miały charakter rodzinny i emocjonalny. Troje Polaków (Gerson, Kapłan i Rolirad) jeszcze w kraju zawarło związek małżeński z ukrywanymi przez siebie podczas okupacji Żydami lub też Żydówkami i wraz z nimi emigrowało. Jedna osoba (Krzysztonek) w latach Zagłady opiekowała się żydowskim dzieckiem, traktując je jak własne. Ponieważ nie miała swojej rodziny, wyjechała z dawną podopieczną, która stała się dla niej podporą i opiekunką w ostatnich latach życia. W chwili wyjazdu do Izraela była osiemdziesięciokilkuletnią staruszką.

Troje Sprawiedliwych spoczywa w obrębie polskiej działki cmentarza w Jafie. W bezpośrednim sąsiedztwie kwatery uchodźców została pochowana Aniela Krzysztonek (grób nr 3 na załączonym planie), natomiast w głębi parceli, wśród mogił z późniejszych lat, swój nagrobek mają Emilia Towarnicka-Gerson i Regina Kapłan (groby nr 1 i 2). Doczesne szczątki Henryka Rolirada (nr 4) znajdują się w innej części nekropolii, gdzie spoczywają osoby różnej narodowości. Jego grób usytuowany jest niedaleko ołtarza polowego.

¹² *Sluga Mesjasza, op. cit., s. 75.*

Większość nagrobków (nr 2, 3 i 4) składa się z głowicy ustawionej pionowo na płycie nagrobnej. Płyta jest osadzona na kamiennej podstawie o różnej wysokości. Na głowicy umieszczone są podstawowe informacje o zmarłym, jak imię i nazwisko oraz lata życia. Tu także odnotowano fakt uhonorowania tytułem „Sprawiedliwego”. Większy i masywniejszy jest grób nr 4, ponieważ pochowano w nim dwie osoby (Rolirada i jego żonę). Od tej stylistyki różni się całkowicie miejsce spoczynku Emilii Gerson (nr 1). Nagrobek wyróżnia się wysoką prostokątną podstawą, którą przykrywa płyta nagrobna z wrytym napisem o zmarłej.

Inskrypcje na nagrobkach nr 1 i 2 zostały wryte w kamieniu, a następnie pomalowane na czarno. Na dwóch pozostałych (nr 3 i 4) wykonano je z liter metalowych, przytwierdzonych do płyty. Napisy mają układ osiowy. Sporządzono je majuskułą. Rozmiar liter jest zróżnicowany. Zazwyczaj większy moduł stosowano w odniesieniu do imion i nazwisk.

Inskrypcje zasadniczo zostały wykonane w języku polskim, ale na dwóch nagrobkach (nr 1 i 2) część tekstu jest także po hebrajsku. Chodzi o dwujęzyczny zapis, że pochowana była „Sprawiedliwą wśród Narodów Świata”. Na płycie nagrobnej Emilli Gerson z Towarnickich (1) wryto także, ale już tylko po hebrajsku, pochodzącą z Talmudu Babilońskiego sentencję „Kto ratuje jedno życie, ratuje cały świat”¹³. W kontekście rangi, jaką w Izraelu cieszy się tytuł „Sprawiedliwego”, to uzupełnienie polskojęzycznych inskrypcji wydaje się zrozumiałe.

W obrębie polskiej działki znajdujemy również inskrypcję, która mówi o pochowaniu „Zasłużonej wśród Narodów Świata”. Zapis taki widnieje na nagrobku Antoniny Ringler ze Szklarskich (ur. 1915 w Boryslawiu, zm. 1999 w Ra’anana). Antonina Ringler formalnie nie otrzymała odznaczenia „Sprawiedliwej” (i stąd zapewne takie, a nie inne brzmienie napisu), ale pomagała w ratowaniu Żydów, o czym możemy przeczytać w opublikowanych wspomnieniach jej męża, Bolesława (Benó) Ringlera (1907–2001), przemysłowca pochodzenia żydowskiego¹⁴. W czasie okupacji Żydom pomagała również jej rodzina, a brat Julian Szklarski (1920–2012) w 1994 r. został uhonorowany przez Yad Vashem medalem „Sprawiedliwego”. Antonina razem z matką „z pełnym poświęceniem, mimo własnych trudności” karmiła żydowskie dziecko Lusię Koch – czytamy w relacji jej męża Bolesława¹⁵. Po wojnie Ringlerowie mieszkali w Gliwicach, a w 1969 r. wyjechali do Izraela¹⁶.

¹³ Napis ten widnieje na medalu wręczanym „Sprawiedliwym”.

¹⁴ B. Ringler, *Wspomnienia z Boryslawia. Czas zagłady*, Kraków 1995.

¹⁵ *Ibidem*, s. 31.

¹⁶ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej AIPN), BU 1268/28070, Akta osobowe Bolesława i Antoniny Ringlerów; B. Ringler, *Wspomnienia*, op. cit., s. 8–10, 18–23, 31, 37, 47–48, 52, 60, 65; nekrolog: „Nowiny Kurier” (Tel Awiw), 29 X 1999, s. 22; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu*. Polska, red. nac.

Orientacyjna lokalizacja grobów polskich Sprawiedliwych na cmentarzu w Jafie¹⁷

1. Emilia Maria Gerson, z domu Towarnicka
 2. Regina Kapłan, z domu Pisula
 3. Aniela Krzysztoń
 4. Henryk Rolirad
- A – ołtarz polowy

Biografie

Sylwetki Polaków Sprawiedliwych zawiera wydana w Izraelu dwutomowa *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations*¹⁸. Ukazała się także w tłumaczeniu na język polski¹⁹. To bardzo ważne opracowanie, ale w zasadzie koncentruje się (co zrozumiałe) na wojennych rozdziałach biografii i okolicznościach pomocy udzielonej Żydom. Podobny charakter ma internetowa baza Sprawiedliwych na stronie Yad Vashem²⁰.

Dlatego, żeby pełniej poznać sylwetki tych osób, a szczególnie ich biografie z okresu przed- i powojennego, należało sięgnąć do materiałów archiwalnych. Najbardziej owocne okazały się poszukiwania w zbiorach Instytutu Pamięci Narodowej. W zasobach IPN dotarłem do dokumentów dotyczących trojga

I. Gutman, red. współprowadzący S. Bender, S. Krakowski, Kraków 2009, vol. 2, s. 716–717 (dot. brata Antoniny, Juliana Szklarskiego).

¹⁷ Opracowanie autora.

¹⁸ *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations. Rescuers of Jews during the Holocaust*. Vol. Poland, editor-in-chief I. Gutman, vol. ed. S. Bender, S. Krakowski, vol. 1–2, Jerusalem 2004.

¹⁹ *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu* (opis bibliograficzny zob. przyp. 16).

²⁰ *The Righteous Among the Nations*, <http://www.yadvashem.org/yv/en/righteous/index.asp> [dostęp: 16.07.2016].

Polaków (Gerson, Krzysztoń i Rolirada). Są to akta paszportowe, podania, życiorysy i notatki służbowe funkcjonariuszy ministerstwa spraw wewnętrznych PRL. Z kolei w Yad Vashem Archives w Jerozolimie mogłem skorzystać z obszernych relacji R. Kapłan i H. Rolirada. Wprawdzie dotyczą one głównie pomocy udzielanej Żydom w czasie wojny, ale zawierają również szereg informacji biograficznych.

*Gerson Emilia Maria, z domu Towarnicka (1921–1961)*²¹

Urodziła się w Samborze (obecnie na Ukrainie w obwodzie lwowskim) jako córka Kazimierza i Eufrozyny (Rozalii) z Pużakowskich.

W czasie okupacji niemieckiej Towarniccy mieszkali w osadzie Agatówka koło Stalowej Woli. Przez trzy miesiące ukrywali Salomona Herschsohna, który był kolegą Emilii. W lutym 1940 r. Towarnicka pomogła mu w przedostaniu się na tereny zajęte przez Armię Czerwoną, odwożąc wynajętym wozem w pobliże granicy w rejonie miasteczka Tarnogród w powiecie biłgorajskim. Herschsohn lata wojny spędził w ZSRR. Po wojnie Towarnicka wyszła za niego za mąż. Nie udało się ustalić, gdzie pracowała. Jako zawód w kwestionariuszu paszportowym podała „pracownik umysłowy”. W 1957 r. wraz z mężem i pięciorgiem dzieci wyjechała do Izraela. Przed emigracją z Polski Gersonowie mieszkali w Warszawie.

Pośmiertnie, 5 kwietnia 1982 r., Instytut Yad Vashem przyznał jej odznaczenie „Sprawiedliwej wśród Narodów Świata”. Uroczystość zasadzenia pamiątkowego drzewka ku jej czci w Alei Sprawiedliwych w Jerozolimie odbyła się dziesięć lat później, 28 czerwca 1992 roku.

Mąż Towarnickiej (ur. 1920 w Rozwadowie) po wojnie używał nazwiska Stanisław Gerson²². Był grafikiem oraz autorem wierszy lirycznych i satyrycznych. Po powrocie z ZSRR (1947) pracował w Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego, a potem w Ministerstwie Kultury i Sztuki. W Izraelu (gdzie używał imienia Szlomo) m.in. uczył rysunku. Jego prace malarskie były wystawiane w Izraelu, Polsce i ZSRR.

²¹ AIPN, BU 1547/714, Akta paszportowe Emilii i Stanisława Gersonów; SAC, *Defunctorum*, s. 132 (nr 3, tu inne nazwisko panieńskie matki – Podhorska); *The Encyclopedia of the Righteous*, vol. 1, s. 233–234; *Księga Sprawiedliwych*, vol. 2, s. 761; *Gerson Emilia*, [w:] *Yad Vashem – The Righteous Among The Nations*, <http://db.yadvashem.org/righteous/righteousName.html?Language=en&itemId=4043921> [dostęp: 1.02.2016].

²² *Who's who in Israel and Jewish personalities from all over the world, 1985–86*, Tel Aviv 1985, s. 120; J. Shen-Dar, *Virtues of Memory. Six Decades of Holocaust Survivors' Creativity*, Jerusalem 2010, s. 516.

*Kaplan Regina, z domu Pisula (1907–1985)*²³

Urodziła się jako Wanda Pisula we wsi Sztuczki pod Lublinem. Gdy wybuchła wojna, mieszkała z mężem i córką w Lublinie. Rodzina była biedna. Mąż pracował w pralni, a ona dorabiała w majątku Michalewskich pod Lublinem.

W czasie okupacji niemieckiej, przez półtora roku, ukrywała na swojej posesji dziesięcioro Żydów i ponosiła koszty ich utrzymania.

To była taka komórka koło mieszkania i ja zrobiłam skrytkę w tej komórce. I wszystko postawiłam tak, żeby nie było znać. Ta skrytka była duża, bo duża komórka stała. Duża była – i ja ziemię wyniosłam i rozsypałam po ogrodzie, żeby śladu nie było. I wszystko „przyrychtowałam”, aby oni przyszli. [...] Ja chodziłam dzień w dzień na wioskę i przynosiłam jedzenie dla nich, bo oni nie mieli ani grosza. Było ich ośmiu mężczyzn i dwie kobiety²⁴.

Wśród ukrywanych byli jeńcy wojenni, którym udało się zbiec z obozu pracy w Lublinie przy ulicy Lipowej. Dwukrotnie zatrzymywali ją Niemcy, podejrzewając o handel jedzeniem. Ryzykowała życiem, ponieważ ktoś z sąsiadów doniósł na nią, że przechowuje Żydów. Policja przeprowadziła rewizję.

Szukają w łóżku, w pokoju jednym i drugim, pod łóżkiem. Krzyczą – otwieraj szafę! – Otworzyłam szafę. – Nie ma nic. – A ja stanęłam tak, do tej dziury tyłem i stoję – co będzie? Nareszcie Niemiec zobaczył, że u mnie jest piec chlebowy. A on już wsadza głowę, otwiera [...] Nareszcie ich w piecu nie było²⁵.

Odwagę Pisuli potwierdził, zeznaniem złożonym w Yad Vashem, jeden z ocalonych – Jona Kaplan („Wszyscy przeżyli. To było bardzo ciężkie życie. Ona, ta kobieta od nas wynosiła /nieczystości/, ona wszystko dla nas robiła”)²⁶. Kaplan (ur. 1909 w Radziwiłłowie) walczył w kampanii wrześniowej. Pod Kielcami dostał się do niewoli niemieckiej. Został zesłany na przymusowe roboty do Niemiec, a następnie trafił do obozu pracy w Lublinie. Po wojnie Pisula wyszła za niego i wyjechała do Izraela.

Dnia 24 lipca 1975 r. Instytut Yad Vashem nadał jej odznaczenie „Sprawiedliwej wśród Narodów Świata”. Uroczystość zasadzenia pamiątkowego drzewka w Alei Sprawiedliwych, z udziałem uhonorowanej, odbyła się rok później, 25 sierpnia 1976 roku.

²³ Yad Vashem Archives, Jerusalem (dalej YVA), O3/3795, *Zeznanie Rywki Kaplan z domu Pisula* (marzec 1975 r.), *Zeznanie Jony Kaplana* (obydwie relacje w języku polskim); *Księga Sprawiedliwych*, vol. 2, s. 564; *The Encyclopedia of the Righteous*, vol. 2, s. 615–616; *Pisula Wanda*, [w:] *Yad Vashem – The Righteous Among The Nations*, <http://db.yadvashem.org/righteous/righteousName.html?language=en&itemId=4016933> [dostęp: 1.02.2016], tu m.in. fotografie z uroczystości zasadzenia drzewka w Alei Sprawiedliwych.

²⁴ YVA, O3/3795, *Zeznanie Rywki Kaplan z domu Pisula* (s. 1–2).

²⁵ *Ibidem*, s. 3. Dziura, o której wspominała, łączyła mieszkanie z komórką, miejscem schronienia Żydów.

²⁶ *Ibidem*, *Zeznanie Jony Kaplana* (s. 3).

Krzysztońek Aniela (1884–1978)²⁷

Urodziła się we wsi Smardzowice koło Ojcowa. Była córką Jana i Marianny z domu Mądra. Pracowała u rodziny Fiszgrundów w Krakowie jako pomoc domowa. Jej chlebodawca Salo (Salomon) Fiszgrund był jednym z czołowych działaczy Bundu.

Gdy w czasie wojny żona i dwoje dzieci Fiszgrunda znaleźli się w getcie w Piotrkowie Trybunalskim (on sam ukrywał się na aryjskich papierach w Warszawie), Krzysztońek dobrowolnie na kilka miesięcy zamieszkała z nimi. Potem, po powrocie do Krakowa starała się im posyłać paczki z żywnością. Córkę Fiszgrunda Chanę (Hannę) udało się przerzucić „na aryjską stronę” (matka zginęła w piotrkowskim getcie). Dzięki kontaktom ojca z polskim podziemiem Chana dotarła do mieszkania Krzysztońek w Krakowie. Polka ukrywała ją w piwnicy i opiekowała się nią. Gdy kryjówkę odkryli sąsiedzi, obydwie wyruszyły do Warszawy. Miały tam spotkać się z łączniczką Bundu. Po drodze zatrzymała je policja. Były przesłuchiwane i bite, i cudem uszły z życiem.

I wtedy zdarzyło się coś, czego Hana nie jest w stanie wytłumaczyć. Siedziały, czekając na powrót śledczego, gdy zjawił się inny oficer. – Mam córkę w twoim wieku – powiedział. – Spróbuj ci pomóc. Otworzył zapasowe drzwi i krzyknął: – Wynoście się natychmiast!²⁸

Chanę udało się umieścić w polskim sierocińcu „Nasz Dom” w Warszawie, kierowanym przez Marynę Falską. Krzysztońek pokrywała wydatki związane z utrzymaniem dziecka.

Po wojnie pozostała u Fiszgrundów. Nie założyła rodziny, opiekowała się nią Chana (po mężu Gdalewicz), którą traktowała jak córkę. Ponieważ nie miała w kraju nikogo bliskiego, postanowiła wyjechać wraz z Chaną do Izraela. Po raz pierwszy podanie o wyjazd złożyła w 1957 r., potem w 1965 r., ale władze PRL zgodziły się na emigrację Chany Gdalewicz dopiero jesienią 1969 r.

Niedługo po przyjeździe, 16 grudnia 1969 r. Instytut Yad Vashem uhonorował Anielę Krzysztońek medalem „Sprawiedliwej wśród Narodów Świata”. Uroczystość zasadzenia pamiątkowego drzewka w Alei Sprawiedliwych w Jerozolimie miała miejsce 2 lipca 1970 roku. Yad Vashem, w nekrologu zamieszczonym w „Nowinach Kurierze” (23 kwietnia 1978 r.), żegnał zmarłą, podkreślając, że „w czasie drugiej wojny światowej z odwagą i samozaparciem udzielała pomocy prześladowanym Żydom, narażając własne życie”.

²⁷ AIPN BU 1268/29905, Akta paszportowe Anieli Krzysztońek; *The Encyclopedia of the Righteous*, vol. 1, s. 411; *Księga Sprawiedliwych*, vol. 1, s. 361; *Krzysztońek Aniela*, [w:] *Yad Vashem – The Righteous Among The Nations*, <http://db.yadvashem.org/righteous/righteousName.html?language=en&itemId=4015876> [dostęp: 1.02.2016], tu błędna dzienna data śmierci (podano 1 I 1978 r.); Biblioteka Polska POSK w Londynie, Archiwum Osobowe Emigracji, rej. 365/78; B. Anolik, *Pamięć przywołana*, Kraków 1996, s. 105, 108–112 (wyd. hebrajskie: Tel Aviv 1990); nekrologi: „Nowiny Kurier”, 18 i 23 IV 1978.

²⁸ B. Anolik, *Pamięć przywołana*, *op. cit.*, s. 110.

*Rolirad Henryk (1909–1984)*²⁹

Urodził się w Poznaniu. Kiedy miał dwa lata, adoptowali go Stanisław i Stefania z Nowickich Roliradowie. Przybrany ojciec był z zawodu leśnikiem.

Ukończył Wyższą Szkołę Handlową w Poznaniu. Pracował najpierw w miejscowej Izbie Rzemieślniczej, a potem w poznańskim oddziale Polskiego Biura Podróży „Orbis”, gdzie był zastępcą dyrektora. Jesienią 1938 r. przełożeni zlecili mu zorganizowanie placówki „Orbisu” w Zbąszyniu. W mieście tym, w obozie przejściowym, władze polskie tymczasowo rozlokowały kilka tysięcy Żydów – obywateli RP deportowanych z Niemiec. W owym czasie w gestii „Orbisu” poza turystyką znajdowały się również m.in. sprawy związane z emigracją z i do Polski oraz ze spedycją mienia emigrantów.

Z początkiem 1939 r. Rolirad został przeniesiony do Warszawy, gdzie objął stanowisko wicedyrektora oddziału głównego „Orbisu”. Po wybuchu wojny i zajęciu miasta przez Niemców przez pewien czas kierował fabryką makaronu, a następnie otworzył hurtownię owoców i warzyw. Związał się z ruchem oporu. Był żołnierzem niewielkiego oddziału Armii Krajowej (AK) dowodzonego przez Henryka Iwańskiego (pseud. „Bystry”) oraz powiązanego z AK Korpusu Bezpieczeństwa. Formacje te miały współpracować z żydowskim podziemiem w getcie warszawskim, zaopatrując w broń i żywność utworzony przez syjonistów-rewizjonistów Żydowski Związek Wojskowy³⁰.

Jak czytamy w *Księdze Sprawiedliwych*, Rolirad pomagał w przemycaniu Żydów z getta na „aryjską” stronę, wyszukiwał dla nich kryjówki, a także

²⁹ YVA O3/3068, Zeznania Henryka Rolirada i Marii Rolirad (1966 r., obydwie relacje w języku polskim); AIPN BU 1368/2442, Akta osobowe Henryka Rolirada; *The Encyclopedia of the Righteous*, vol. 2, s. 672; *Księga Sprawiedliwych*, vol. 2, s. 619; A.L. Bauminger, *Sprawiedliwi wśród Narodów Świata*, Warszawa 1994, s. 127–130 (wyd. hebrajskie: Tel Aviv 1978; wyd. angielskie: Tel Aviv 1990); *Those Who Risked Their Lives*, ed. A. Poray, Chicago 2007, s. 266; *Rolirad Henryk*, [w:] *Yad Vashem – The Righteous Among The Nations*, <http://db.yadvashem.org/righteous/righteousName.html?language=en&itemId=4017200> [dostęp: 1.02.2016], tu 1 I 1966 r. jako data odznaczenia tytułem „Sprawiedliwego”; W. Bartoszewski, Z. Lewinówna (oprac.), *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, wyd. 2, Kraków 1969, s. 238, 240; D. Libionka, L. Weinbaum, *Bohaterowie, hochsztaplerzy, opisywacze. Wokół Żydowskiego Związku Wojskowego*, Warszawa 2011, s. 139–141 (błędnie jako Henryk Rolirad); G. Pawłowski, *Ocalali z zagłady w służbie Mesjasza*, Lublin 2012, s. 47; N. Tec, *When Light Pierced the Darkness. Christian Rescue of Jews in Nazi-Occupied Poland*, New York–Oxford 1986, s. 124–125, 169, 171–172, 205 (autorka w 1979 r. przeprowadziła wywiad z Roliradem i fragmenty jego relacji zamieściła w swej pracy, pisze o nim jednak pod innym nazwiskiem – Paweł Remba); *Przy pomniku śp. Henryka Rolirada*, „Nowiny Kurier”, 4 I 1985, s. 10 (fot. nagrobka); nekrologi: „Nowiny Kurier”: 6, 9, 10, 13 I 1984, 3 I 1985 (zawiadomienie o poświęceniu nagrobka).

³⁰ Część historyków nie jest zgodna co do rzeczywistego charakteru tej współpracy. W ostatnich latach wokół osoby Iwańskiego pojawiły się kontrowersje. D. Libionka, L. Weinbaum, *Pomnik Apfelbauma, czyli kłótwa „majora” Iwańskiego. Prawdziwa i nieprawdziwa historia Żydowskiego Związku Wojskowego*, „Więź” 50, nr 4, 2007, s. 100–111; D. Libionka, L. Weinbaum, *Bohaterowie*, rozdz. II i III.

załatwiał fałszywe dokumenty³¹. Żydzi ukrywali się m.in. w jego mieszkaniu w Warszawie. Kilka dni po wybuchu powstania w getcie, 23 kwietnia 1943 r., brał udział w operacji podziemia. W późniejszej relacji, złożonej dla Instytutu Yad Vashem, opisywał, jak on i jego towarzysze przebrani w mundury niemieckiej policji wjechali do getta ciężarówkami, „by przewieźć meble” z obrabowanych przez Niemców mieszkań żydowskich do magazynu Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft (AEG) przy ul. Senatorskiej, a więc już poza gettem. W rzeczywistości razem z meblami wywożono Żydów.

Po rozładowaniu mebli i ludzi do tegoż magazynu grupa łączników rozprowadzała po jednej czy po dwie osoby na miejsce czasowego pobytu, gdzie pozostawali do momentu wyprowadzenia ich gdzieś na trwałe kryjówki. Tych ludzi było około 30

– relacjonował Rolirad³². W trakcie tej akcji został aresztowany. Kiedy przewożono go policyjną ciężarówką do komendy Gestapo, członkowie podziemia zaatakowali samochód. Udało mu się uciec z transportu, ale od wybuchu granatu odniósł poważne obrażenia i do końca życia był inwalidą.

W czasie okupacji przez wiele miesięcy ukrywał Żydówkę Marię Patałowską z domu Einstein (1917–1999), która później została jego żoną. Kilka razy padli ofiarą szantażu ze strony konfidentów Gestapo.

Po wojnie pracował m.in. jako dyrektor Zjednoczenia Przemysłu Włókienniczego w Bydgoszczy, w Warszawskich Zakładach Gastronomicznych oraz w biurze projektowym „Miastoprojekt Warszawa-Śródmieście” na stanowisku projektanta technologii gastronomiczno-hotelarskiej. Od 1957 r. wraz z żoną starał się o wyjazd do Izraela, gdzie mieszkali krewni małżonki. Ze względu na stan zdrowia Rolirada musieli odłożyć wyjazd. Później zgody nie udzieliły im władze PRL. Ostatecznie wyemigrował na początku 1965 r. z żoną i młodszą córką³³.

Pracował w magistracie w Tel Awiwie na stanowisku technologa żywienia, projektował kuchnie i stołówki w szpitalach i kibucach. Dnia 18 października 1966 r. został uhonorowany przez Yad Vashem odznaczeniem „Sprawiedliwego wśród Narodów Świata”. Rok później, 30 października 1967 r. wziął udział w uroczystości zasadzenia drzewka w Alei Sprawiedliwych w Jerozolimie.

Pamięci Rolirada jest poświęcony wiersz Mieczysława Rajchera, izraelskiego poety tworzącego w języku polskim, który ukazał się na łamach wydawanego w Tel Awiwie dziennika „Nowiny Kurier” (*Miesiąc po śmierci Henryka Rolirada*, 10 II 1984, s. 9).

³¹ *Księga Sprawiedliwych*, vol. 2, s. 619.

³² YVA, O3/3068, *Zeznanie p. Henryka Rolirada*, zam. Ramat Gan, s. 3.

³³ Błędą datę, rok 1963, znajdujemy u Ariecha L. Baumingera (*Sprawiedliwi*, s. 130; także inne imię żony Rolirada – Magda).

Teksty inskrypcji

Napisy nagrobne, niezależnie od długości i doboru treści, stanowią ważne źródło historyczne, a niekiedy są podstawową wskazówką umożliwiającą dalsze kwerendy i poznanie życia zmarłego. Mimo oczywistych różnic łączy je to, że dotyczą rozmaitych aspektów biografii pochowanych osób. Przyglądając się epitafiom na nagrobkach Sprawiedliwych, można poczynić następujące spostrzeżenia: (1) wszystkie teksty informują o imieniu i nazwisku zmarłego, dacie jego urodzin i śmierci oraz przyznanym tytule „Sprawiedliwego”, (2) umieszczony na nagrobkach skrót „šp” („świętej pamięci”) oraz znak krzyża wskazują, że pochowane osoby były wyznawcami Chrystusa, (3) zasłużyły się w ratowaniu Żydów w czasie Holokaustu, (4) pomimo wyjazdu z Polski zachowały związek z językiem ojczystym i świadomość polskiego pochodzenia, (5) w Izraelu żyły w środowiskach o polskich i żydowskich tradycjach kulturowych i narodowych (część inskrypcji wykonano po hebrajsku, właściwe żydowskiej epigrafice zwroty pochwalne).

Czas nie sprzyja tekstom nagrobnym. Z biegiem lat stają się mniej czytelne. Bywają narażone na akty wandalizmu. Dlatego – póki to jeszcze możliwe – trzeba zachować ich treść. Inskrypcje przytoczyłem w porządku alfabetycznym, według nazwisk pochowanych osób. Zachowałem oryginalną pisownię, interpunkcję oraz skróty, a także graficzny układ treści. Edycję przygotowałem w oparciu o dokumentację fotograficzną, wykonaną podczas pobytu w Izraelu w maju 2015 roku.

1. Gerson Emilia Maria, z domu Towarnicka

Ś. † P.

EMILIA MARIA

GERSON – TOWARNICKA³⁴

UR. 13. 9. 1921 – SAMBOR³⁵

ZM. 11. 3. 1961 –

חסידת אומות העולם³⁶

“כל המקיים נפש אחת

כאילו קיים עולם מלא”³⁷

SPRAWIEDLIWA WŚRÓD

³⁴ Właściwie powinno być: Towarnicka-Gerson (Towarnicka to nazwisko rodowe).

³⁵ Tę datę urodzin potwierdza rejestr zgonów parafii św. Antoniego w Jafie (SAC, *Defunctorum*, s. 132). Inny dzień, 10 września, znajdujemy w kwestionariuszu paszportowym Towarnickiej, datowanym 19 XII 1956 r. AIPN BU 1547/714, Akta paszportowe Emilii i Stanisława Gersonów.

³⁶ Hebr. *Chasidat Umot ha-Olam* – Sprawiedliwa Wśród Narodów Świata.

³⁷ Hebr. *Kol ha-mekajem nefesz achat keilu kijem olam male* – „Kto ratuje jedno życie, ratuje cały świat”. Dziękuję dr Ewie Węgrzyn z Instytutu Judaistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego za konsultację w zakresie języka hebrajskiego.

NARODÓW ŚWIATA

2. Kapłan Regina, z domu Pisula

S. † P.

³⁸ חסידת אומות העולם

REGINA KAPŁAN
 SPRAWIEDLIWA
 WŚRÓD NARODÓW ŚWIATA
 UR. 4. 5. 1907 POLSKA
 ZM. 15. I. 1985³⁹

3. Krzysztonek Aniela

SP †

ANIELA

KRZYSZTONEK

1884–1978⁴⁰

SPRAWIEDLIWA
 WSROD NARODOW
 SWIATA

POZOSTANIESZ NA ZAWSZE
 NASZA NAJUKOCHANSZA⁴¹

4. Rolirad Henryk

Ś. † P.

NASZ NAJUKOCHAŃSZY
 MĄŻ OJCIEC I DZIADEK

HENRYK ROLIRAD⁴²

SPRAWIEDLIWY WŚRÓD
 NARODÓW ŚWIATA

UR. 11. 4. 1909

ZM. 4. 1. 1984

³⁸ Hebr. *Chasidat Umot ha-Olam* – Sprawiedliwa Wśród Narodów Świata.

³⁹ Pominęto, trudną do odczytania, sentencję pochwalną wyrytą na płycie nagrobnej.

⁴⁰ Zmarła 16 kwietnia. Nekrolog: „Nowiny Kurier”, 18 IV 1978. Błędna dzienna data śmierci w nekrologu podpisanym przez Instytut Yad Vashem (podano 1 IV 1978 r.), *ibidem*, 23 IV 1978.

⁴¹ Zasadnicza część inskrypcji znajduje się na głowicy nagrobka. Dwa ostatnie wiersze wyryto na płycie nagrobnej.

⁴² Obok, po prawej, inskrypcja poświęcona zmarłej w 1999 r. żonie, Marii (liternictwo metalowe, zapis imienia i nazwiska uszkodzony). Nekrolog Marii Rolirad: „Nowiny Kurier”, 15 I 1999, s. 24.

Kirjat Szaul

Groby polskich Sprawiedliwych znajdują się na jeszcze jednym cmentarzu w Tel Awiwie, na Kirjat Szaul (Bejt ha-Almin Kirjat Sza'ul). Nekropolia jest położona na północno-wschodnich peryferiach miasta, przy granicy z Ramat ha-Szaron. Miejsce wiecznego spoczynku znaleźli tam, w osobnej kwaterze, Sprawiedliwi różnych narodowości. Wydzielenie tej kwatery to zasługa powstałego w 1987 r. Izraelskiego Stowarzyszenia Sprawiedliwych wśród Narodów Świata (Organization of Righteous Among the Nations in Israel). „Zabiegaliśmy o to i dzięki staraniom ówczesnego prezydenta miasta Tel Awiw-Jaffo, Szlomo Lahata, oraz ówczesnego rabina Tel Awiwu, a obecnego naczelnego rabina Izraela, Izraela Meira Laua, została wydzielona specjalna działka” – mówiła w rozmowie z Anną Ćwiakowską współzałożycielka Stowarzyszenia, izraelska poetka i tłumaczka Szoszana Raczyńska⁴³. Pierwsze pochówki odbyły się w latach 90. XX wieku. Po pewnym czasie działka została powiększona i jest odpowiednio zadbana. Spoczywa w niej około dziesięciu Polaków.

Wątek ten zasługuje na osobne opracowanie. W tym miejscu wspomnijmy tylko, że w kwaterze Sprawiedliwych została pochowana m.in. Gertruda Babińska (1902–1995), której dramatyczną biografię przedstawił izraelski pisarz Ram Oren⁴⁴. O życiu Polki opowiadał powstały w 1997 r. w USA telewizyjny film fabularny pt. *Rescuers: Stories of Courage: Two Women* w reżyserii Petera Bogdanovicha, z Elizabeth Perkins w roli Babińskiej⁴⁵. W Kirjat Szaul złożono także doczesne szczątki m.in. Andrzeja Sycza (1931–1995), doktora fizyki, wieloletniego wykładowcy Politechniki Śląskiej w Gliwicach⁴⁶, oraz Jerzego Wünsche (1915–2008) ze znanej rodziny przemysłowców z Radomska, po wojnie m.in. attaché handlowego w Londynie (w 1950 r. odmówił powrotu i pozostał w Wielkiej Brytanii)⁴⁷. Tu również pożegnała swego męża, Stefana (1921–1995), Szoszana Raczyńska. Każda biografia to gotowy scenariusz filmowy⁴⁸.

⁴³ Sz. Raczyńska, *O miłości do chasydów szczególnych*, s. 36. Szlomo Lahat był burmistrzem Tel Awiwu w latach 1974–1993. Israel Meir Lau pełnił godność naczelnego rabina Tel Awiwu od 1988 do 1993 r., potem został naczelnym aszkenazyjskim rabinem Izraela (do 2003 r.).

⁴⁴ R. Oren, *Przysięga Gertrudy. Opowieść o miłości i dobroci w czasie wojny i Zagłady*, Warszawa 2012. Ta fabularyzowana opowieść ukazała się najpierw w języku hebrajskim w Tel Awiwie (2007), a następnie w USA (2009), Niemczech (2010, 2013) i Norwegii (2011).

⁴⁵ Scenariusz powstał na podstawie książki Gaya Blocka i Malki Drucker, *Rescuers. Portraits in Moral Courage in the Holocaust*, New York 1992. Jednym z producentów filmu była znana artystka Barbra Streisand. R.C. Reimer, C.J. Reimer, *Historical Dictionary of Holocaust Cinema*, Lanham–Toronto–Plymouth 2012, s. 198.

⁴⁶ W Izraelu osiedlił się w 1987 r., autor nowego przekładu na język polski poematu *Eugeniusz Oniegin* Aleksandra Puszkina (Kraków 1995). L.R. Sawin [R. Löw], *Andrzej Sycz, „Kontury”*, t. VII, Tel Awiw 1996, s. 10–14.

⁴⁷ Zmarł w Monte Carlo. A.L. Bauminger, *Sprawiedliwi*, op. cit., s. 131 i n.

⁴⁸ [S. Raczyński], *Zeznanie Stefana Raczyńskiego*, „Kontury”, t. IX, Tel Awiw 1998, s. 29–33.

Bibliografia

Źródła

- 1) Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa
 BU 1268/28070, Akta osobowe Bolesława i Antoniny Ringlerów
 BU 1268/29905, Akta paszportowe Anieli Krzysztońek
 BU 1368/2442, Akta osobowe Henryka Rolirada
 BU 1547/714, Akta paszportowe Emilii i Stanisława Gersonów
- 2) Yad Vashem Archives, Jerusalem
 a) Testimony of Henryk Rolirad – sygn. O3/3068
 b) Testimony of Jona Kaplan and Rywka Kaplan (Pisula) – sygn. O3/3795
- 3) L'Archivio storico della Custodia di Terra Santa in Gerusalemme
 Amministrazione del nuovo cimitero latino di Giaffa, księga "Case religiose. Giaffa. San Pietro. Contabilita speciali 1"
- 4) Saint Anthony's Catholic Church, Latin Parish, Tel Aviv-Jaffa, Israel
 "Defunctorum 06 May 1932 – 22 Sept. 2005"
- 5) Biblioteka Polska POSK w Londynie
 Archiwum Osobowe Emigracji im. Bohdana O. Jeżewskiego

Wspomnienia, relacje, wywiady

- [Akavia M.], *Jak nadaje się tytuł Sprawiedliwego. Rozmowa z Miriam Akavią, pisarką związaną z instytutem Yad Vashem*, [w:] P. Zychowicz, *Żydzi*, Poznań 2016, s. 158–164.
- Anolik B., *Pamięć przywołana*, Kraków 1996.
- [Pawłowski G.], *Sługa Mesjasza. Z księdzem Grzegorzem Pawłowskim – Jakubem Herszem Grinerem rozmawia Lucyna Montusiewicz*, Lublin 2005.
- Pawłowski G., *Ocalały z zagłady w służbie Mesjasza*, Lublin 2012.
- Raczyńska Sz., *O miłości do chasydów szczególnych (rozmowę przeprowadziła A. Ćwiakowska)*, „Kontury”, t. XV (Tel Awiw 2005), s. 33–37.
- [Raczyński S.], *Zeznanie Stefana Raczyńskiego*, „Kontury”, t. IX (Tel Awiw 1998), s. 29–33.
- Ringler B., *Wspomnienia z Borysławia. Czas zagłady*, Kraków 1995.

Monografie, rozprawy, opracowania

- Bartoszewski W., Lewinówna Z. (oprac.), *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, wyd. 2, Kraków 1969.
- Bauminger A.L., *Sprawiedliwi wśród Narodów Świata*, Warszawa 1994.
- The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations. Rescuers of Jews during the Holocaust*. Vol. *Poland*, editor-in-chief I. Gutman, vol. ed. S. Bender and S. Krakowski, vol. 1–2, Jerusalem 2004.
- Famulska-Ciesielska K., Żurek S.J., *Literatura polska w Izraelu. Leksykon*, Kraków–Budapeszt 2012.
- Hońdo L., *Hebrajska epigrafika nagrobna w Polsce*, Kraków 2014.
- Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, red. nac. I. Gutman, red. współprowadzący S. Bender, S. Krakowski, vol. 1–2, Kraków 2009.
- Libionka D., Weinbaum L., *Pomnik Apfelbauma, czyli kłótwa „majora” Iwańskiego. Prawdziwa i nieprawdziwa historia Żydowskiego Związku Wojskowego*, „Więź” 50 (2007), nr 4, s. 100–111.

- Libionka D., Weinbaum L., *Bohaterowie, hochsztaplerzy, opisywacze. Wokół Żydowskiego Związku Wojskowego*, Warszawa 2011.
- Oren R., *Przysięga Gertrudy. Opowieść o miłości i dobroci w czasie wojny i Zagłady*, Warszawa 2012.
- Patek A., *Kwatera polskich uchodźców wojennych na cmentarzu katolickim w Jafie*, [w:] *Polska. Europa Środkowa. Europa Zjednoczona. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Józefowi Łaptosowi*, red. A. Kozera et al., Kraków 2014, s. 120–133.
- Poray A. (ed.), *Those Who Risked Their Lives*, Chicago 2007.
- Reimer R.C., Reimer C.J., *Historical Dictionary of Holocaust Cinema*, Lanham–Toronto–Plymouth 2012.
- Sawin L.R. [R. Löw], *Andrzej Sycz, „Kontury”*, t. VII (Tel Awiw 1996), s. 10–14.
- Tec N., *When Light Pierced the Darkness. Christian Rescue of Jews in Nazi-Occupied Poland*, New York–Oxford 1986.
- Shen-Dar J., *Virtues of Memory. Six Decades of Holocaust Survivors' Creativity*, Jerusalem 2010.
- Weksler-Waszkineł R.J., *Jak Pawłowski ukrywał Grinera, „Zagłada Żydów. Studia i materiały”*, nr 1, Warszawa 2005, s. 273–279.
- Who's who in Israel and Jewish personalities from all over the world, 1985–86*, Tel Aviv 1985.

Internet

The Righteous Among the Nations

<http://www.yadvashem.org/yv/en/righteous/index.asp>

Artur Patek
 (Jagiellonian University, Kraków)

POLISH RIGHTEOUS AMONG THE NATIONS BURIED IN THE JAFFA CATHOLIC CEMETERY IN TEL AVIV

Summary

About 240 Poles are buried in the Catholic cemetery in the Jaffa district of Tel Aviv. Among them we find four Righteous: Emilia Towarnicka-Gerson (1921–1961), Regina Kaplan (1907–1985), Aniela Krzysztońek (1884–1978) and Henryk Rolirad (1909–1984). During World War II they saved Jewish lives regardless of danger and possible reward. They originated from various background – an intellectualist, housewife, domestic help. Three of them received the title after arrival in Israel and one postmortem. All of them settled in Israel many years after the war and the motives of their migration were usually of a family and emotional character. In most cases they migrated with their Jewish spouses, whom they saved during the war. One of the discussed case was a person, who took care of a Jewish child and migrated with the orphan, treating her as a daughter. Since she had no own child, they went to Israel as a family. Their tombs, with one exception, are located in the Polish section of the cemetery. Only Rolirad's tomb is outside the section, close to the field altar.

The article brings description of tomb inscriptions, their edition and explanation. They were written in Polish, although in two case we find part of the inscription written in Hebrew. The Hebrew part specified, that we are standing beside a tomb of a Righteous among the Nations.